

ZİYA PAŞANIN EMİL ÇEVİRİSİNİN ÖNSÖZÜ

Yrd. Doç Dr. Mustafa Apaydın

Özet

Bu makale, Rousseau'nun Emile adlı çocuk eğitimiyle ilgili ünlü eserinin Ziya Paşa tarafından yapılan çevirisinin Türkoloji dünyasında yakın zamana kadar bilinmeyen bir tam nüshasının TDK kütüphanesinde olduğunun ortaya çıkması üzerine yazılmıştır. Makalede önce Emile çevirisinin, çeviriden de önemli olan önsözü incelenmiş; önsözün daha önceki yayınlarında karşılaştığımız sorunlar giderilmeye çalışılmış; önsözün hangi konulardan söz ettiği değerlendirilmiştir. Makalenin ikinci kısmı, Emile önsözünün daha önce yayımlanan parçalarıyla karşılaştırılması yoluyla oluşturulan tam bir metnini içermektedir.

Rousseau'nun **Emile** adlı çocuk eğitimine dair ünlü eserini Türkçeye ilk kez Ziya Paşanın çevirdiği bilinmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu çeviriden söz eden bazı çalışmalarda eserin Ziya Paşanın el yazısıyla olan bir nüshasının şairin torunu Doktor Fahreddin Işık'ta bulunduğu belirtildiği halde; sonradan her nasılsa bu nüsha kaybolmuş olmalı ki, yakın zamanlarda yapılan Paşayla ilgili akademik çalışmalarda eserin elde olmadığı vurgulanmaktaydı¹. **Emile Çevirisi** kadar, belki ondan daha çok bilinen Ziya Paşanın kaleme aldığı önsözünün bir kısmı ise, ilk olarak **Mecmûa-i Ebüzzıya**'da²; diğer bir kısmı da Ebüzzıya Tevfik'in hazırladığı **Nümûne-i Edebiyât-ı Osmaniyye**'de³

¹ Emil Çevirisinin Ziya Paşanın el yazısıyla olan nüshasının torunu Dr. Fahrettin Işık'ta olduğu, bildiğimize göre ilk olarak Süleyman Nazif'in **İki Dost** (İstanbul 1925) adlı eserinde ileri sürülmüştür; hatta yazar bu çevirinin Darülmüallimîn-i Âliyye müdürü İhsan Bey tarafından bastırılacağını haber aldığını da duyurmaktadır(s.25). Mithat Cemal de **Namık Kemal** adlı biyografisinde çevirinin , torununda olduğunu doğrulamış; bununla da kalmayarak eserin önsözünün Ziya Paşanın el yazısıyla olan ilk sayfasının klişesini de koymuştur. (Mithat Cemal Kuntay, **Namık Kemal, Devrinin Olayları ve İnsanları Arasında-I**, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, s.434)

² "Ziya Paşanın Evân-ı Tufüliyyeti Hakkında Bir Makâlesi", **Mecmûa-i Ebüzzıya**, C.II, S.13-15, 15 Rebiülevvel 1298

³ Ebüzzıya Tevfik, **Nümûne-i Edebiyât-ı Osmaniyye**, Matbaa-i Ebüzzıya, İstanbul 1302, s.282-285

yayımlanmış; böylece Tanzimat döneminin bu önemli isminin çocukluk anıları, Ziya Paşa araştırmacıları için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur.

Emile Çevirisi'nin sanatçının kendi el yazısıyla olan nüshasının bir sahaftan alınarak Türk Dil Kurumu Kütüphanesine kazandırıldığını, bilim dünyası Prof. Dr. İsmail Parlatır'ın **Türk Dili** dergisinde yayımladığı bir yazıyla öğrenmiştir⁴. Yazıda, çevirinin on iki defterlik bir yekûn tuttuğu, Ziya Paşanın önsözünün ilk defterde bulunduğu belirtilmiş; metinden örnek sayfalar da gösterilmiştir.

Bu yazıda, Sayın Prof. Dr. İsmail Parlatır'ın bize fotokopisini vermek inceliğini gösterdiği **Emile Çevirisinin** Ziya Paşa tarafından yazılan önsözü üzerinde bir değerlendirme yapılacak ve önsöz, **Mecmûa-i Ebüzziya**'da ve **Nümûne-i Edebiyat-ı Osmaniyye**'de yayımlanan metinlerle karşılaştırılmak suretiyle yeni yazıya aktarılacaktır.

Emile'in çevirisine Ziya Paşanın yazdığı önsöz, Türk bilim dünyasında iki isimle anılmaktadır. Bazı çalışmalarda önsöz, Mecmua-i Ebüzziya'da yayımlanan başlığıyla **Ziya Paşanın Evân-ı Tufûliyyet Üzerine Bir Makalesi**, ya da kısaca **Evân-ı Tufûliyyet**; bazılarında ise Ebüzziya Tevfik'in **Nümûne-i Edebiyat-ı Osmaniyye** adlı antolojisinde yer alan başlığıyla **Defter-i A'mâlinden** ismiyle değerlendirilmiştir. Hatta Ziya Paşanın tamamlanmamış **Defter-i A'mâl** adlı müstakil bir eserinin bulunduğu da ileri sürülmüştür⁵. Bu ikilik, Ebüzziya'dan kaynaklanmaktadır. **Numûne-i Edebiyat-ı Osmaniyye**'de Ziya Paşadan yapılan alıntılar arasında bulunan "Tarz-ı Tahrîrimize Dâir Mülâhaza"⁶ adlı yazının sonunda da bunun Emile Çevirisinden alındığı belirtilmiştir. Bu kısım, **Mecmua-i Ebüzziya**'da yoktur. Böylece Emile önsözünün Ebüzziya tarafından en azından iki parçaya bölünerek yayımlandığı ileri sürülebilir.

Türk Dil Kurumu kütüphanesinde bulunan söz konusu yazmanın Ziya Paşanın kendi elinden çıktığı şüphelidir. Bunun için iki gerekçe ileri sürülebilir. Önce defterlerin ilkinin başında bulunan "*Ziyâ Paşa merhûmun (Jan Jak Russo)nun te'lifâtından olup tercümesine muvaffak olduğu (Emil) nâm kitâba yazdığı mukaddimedir*" başlığı, metnin tamamında kullanılan yazı stiliyle aynı olduğu, burada da Paşadan "merhum" diye söz edildiği için, yazının Ziya Paşanın elinden çıktığını düşündürmektedir. İkinci olarak Mithat Cemal

⁴ Prof. Dr. İsmail Parlatır, "Ziya Paşanın Emil Çevirisi", **Türk Dili**, S.573, Eylül 1999, s. 772-776

⁵ H.Fethi Gözler, **Ziya Paşanın Terci-i Bend'i ile Terki-i Bend'i Üzerine Düşünceler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s.32, 37. Bu görüş şairin Adana valisiyken mektupçusu olan Nazım Paşanın anılarındaki bir cümleye dayandırılmaktadır; ancak onun dışında herhangi bir kaynak, böyle müstakil bir esere işaret etmiyor.

⁶ Ebüzziya Tevfik, **Numûne-i Edebiyat-ı Osmaniyye**, s.282-285

Kuntay'ın Ziya Paşanın torunundan aldığı ve sanatçının kendi el yazısıyla yazıldığı belirtilen Emile önsözünün ilk sayfasına ait klişe ile söz konusu yazma arasındaki yazı karakterinde görülen farklılık da bu yazmanın müellif hattı olmadığını göstermektedir.

Söz konusu yazma, belki Ziya Paşanın elinden çıkmamıştır; ancak bu, elimizdeki nüshanın değerini azaltmıyor; aksine Cumhuriyet sonrasında yapılan yayınlarda kayıp olduğu bildirilen Emile çevirisinin ilk kez, tam metninin ele geçirilmesi, edebiyat araştırmacıları için olduğu kadar yazı dilinde sadeleşmenin tarihiyle ilgilenen dilciler için de önemli bir kazançtır.

Mithat Cemal'in eserinde verilen bir sayfalık örnekle elimizdeki nüshanın karşılaştırılması da, meçhul müstensih'in müellif hattıyla yazılmış nüshaya, noktalama işaretleri ve paragraf tercihleri de dahil olmak üzere, büyük ölçüde uyduğunu göstermektedir. Ziya Paşanın eserine sadakat konusunda asıl eleştirilecek kişinin Ebüzziya Tevfik olduğu söylenebilir.

Ebüzziya Tevfik, önsözü iki parçaya ayırmakla metin bütünlüğüne zarar vermiştir. Bunda kuşkusuz, önsözünün içindeki çocukluk anıları ile Türkçenin yazı dili olarak ifadesinde karşılaşılan sorunlar hakkındaki düşüncelerini birbirinden ayırmak ve kendi içinde bir bütün oluşturan metin parçalarının kendi başlarına var olmalarını sağlamak isteğinin payı vardır. Her iki metnin de Emile önsözüne ait olduğu yayıncının açıklamasıyla bilinmektedir; ancak bunların ana metindeki yerleri konusunda tereddütlerimiz vardır. Her iki metin de birbirinden bağımsız gibi görünürler. Çünkü iki metin arasındaki bağlantıyı sağlayacak dil malzemesi, Ebüzziya tarafından atılmıştır.

Ebüzziya'nın ikinci müdahalesi, şimdiye kadar fark edilmemişti. İlk olarak bizim yayımlayacağımız metin ile Ebüzziya'nın yayımladığı metin arasında noktalama işaretleri ve paragraf düzeni bakımından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Dipnotlarla gösterilemeyecek kadar çok olan bu farklılıklarda Ebüzziya, Ziya Paşaya hiç sadık kalmamıştır, denilebilir. Ebüzziya, Ziya Paşada bulunmayan bazı noktalama işaretlerini kullanmasının yanında, Paşanın bir paragraf olarak düşündüğü metin parçalarını kendince, kimi zaman da yanlış olarak bir çok paragrafa bölmüştür.

Ebüzziya'nın metne asıl ilgi çeken müdahalesi ise, orijinal metindeki bazı kısımların çıkarılması şeklinde kendini göstermektedir. Çıkarılan kısımların varlığı, aslında Ebüzziya baskısında okuyucuya hissettirilmiştir. Yayıncı, çıkardığı kısımları, kimi zaman noktalarla göstermiştir; bunlar dışında da yine ilk kez bizim yayımladığımız metinde, Ebüzziya'nın Ziya Paşaya ait metne ne ölçüde keyfi tasarrufta bulunduğu görülecektir.

Ebüzziya'nın Ziya Paşanın cümlelerini, hatta paragraflarını çıkarmasını sansür korkusuna bağlamak, sanırız daha doğru olur. Paşanın ölümünden yaklaşık dokuz ay sonra yayımlanan önsözün Abdülhamit döneminin kendine özgü koşulları yüzünden yayıncı tarafından sansür edildiği düşünülebilir. Zira TDK nüshası ile Mecmua-i Ebüzziya'daki arasında içerik bakımından

yaptığımız bir karşılaştırma, bu çıkarmaların siyasî ve sosyal sorunlara değinen kısımlardan olduğunu göstermiştir:

Ebüzziya, Ziya Paşanın “mukaddime”sinde bulunan ve Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda gösterdiği ilerleme, yeniliklere açık olma yeteneğinin neden daha sonraki yönetimlerce gösterilemediğini sorguladığı ve Rus çarı Petro’nun Batıdaki ilerlemeleri öğrenmek için büyük bir çaba harcadığı bir dönemde Osmanlı Devletinin zevk ve eğlence içinde Lale Devri’ni yaşadığını vurguladığı; bir milletin ahlakça çözülüşüyle gerilemesinin birbirine paralel süreçler olduğunu ileri sürdüğü önemli siyasî ve sosyal eleştiriler içeren bir kısmı sansür etmiştir.

Aynı şekilde TDK nüshasında s.7-8’de yer alan ve hiçbir işe yaramayan devlet memurlarının emekliliklerinde nasıl kaza müdürlüğüne getirildiğini ve bu durumun halkın üzerindeki olumsuz sonuçlarını dile getirdiği yaklaşık yedi satırlık bir kısım da Ebüzziya tarafından çıkarılmıştır.

Ebüzziya, Ziya Paşanın düşünürlerin, aydınların halk gibi düşünemeyeceklerini kanıtlamak amacıyla fırsat düşürüp anlattığı fıkrayı da, kendi yayımladığı metinden çıkarmıştır.

Emile önsözü, konu bakımından birbirine bağlı gibi görünen dört bölüme ayrılmış gibidir. Metinde gerçi bu bölümler başlıklar halinde ayrılmamıştır; ancak Paşa, metnini dört ayrı hususu dile getirmek üzere tasarlamıştır. Bu bakımdan metnin kendi içinde bir tutarlılığının bulunduğu söylenebilir.

Metin, eğitimin, özellikle de çocuk eğitiminin önemine, Osmanlı toplumunda çocuk eğitime önem verilmeyişine değinilen bir bölüme başlamış; ikinci olarak çevirmenin bu düşünceyi desteklemek üzere kendi çocukluğunda lalalardan aldığı “terbiye”nin anlatımıyla devam etmiş; ardından Rousseau’nun hayat hikâyesinin, çocuk eğitime verdiği önemin, Emile’in nasıl bir kitap olduğunun dile getirilmesinden sonra nihayet çeviride kullanılan dilin niteliği üzerinde durulması ile tamamlanmıştır.

Ziya Paşa, çocuk eğitiminin önemine, önsöze, fazlaca sevdiği, darbimesel niteliğinde bir cümleyle başlayarak değinmiştir: “İnsan çocuktan olur, çocuk da terbiye ile insan olur.” Paşa, devletin içinde bulunduğu sorunların da, toplum ahlakındaki çöküşün de özde eğitime Osmanlı toplumunda yeterince önem verilmeyişinin bir sonucu olduğu düşüncesindedir. Ona göre gelişmiş ülkelerin seviyesine çıkabilmenin yolu da çocuklara iyi bir eğitim verilmesinden geçmektedir. İnsanın soyundan getirdiği bazı özellikleri bulunmakla birlikte, asıl aldığı eğitimle kişiliğinin oluştuğunu söyleyen Ziya Paşa, o dönem için çağdaş eğitim anlayışından etkilendiğini de ortaya koymuştur.

Ziya Paşa, eğitim sorunlarının toplumların geleceğini etkilediğini savunduğu satırlarda, Batıdaki bilimsel gelişmelere ilgisiz kalan Osmanlı yöneticilerini de eleştirmiştir. Ebüzziya’nın atlattığı bu kısımda, Ziya Paşa,

Batının ilerlediği dönemde, Rus çarı Petro'nun bu gelişmeye ilgisiz kalmayarak Avrupa'nın bilimsel ilerlemelerinin sırrını bizzat araştırırken Osmanlı Devletinde zevk ve eğlence dönemi Lale Devri'nin yaşandığını dile getirmiş; ancak atalarımız öyle yaptı diye, yeni neslin de bir şey yapmadan oturmaması gerektiğinin altını çizmiştir. Ziya Paşanın düşüncesine göre, şimdiki nesil de, ne yazık ki, çocuk eğitiminde Batının gösterdiği duyarlılığa sahip değildir. Çocuklar, hiçbir özel eğitimi olmayan, cahil lalalar elinde büyütülmekte, lalanın niteliğine göre çocukta olumlu ya da olumsuz kişilik özellikleri ortaya çıkabilmektedir. Çocukların kötü ahlaklı bireyler olarak yetişmesindeki sorumluluk, lalada değil çocuğunu bu tür kişilere teslim eden ana-babadadır. Oysa Batıda çocuk eğitimi çok önemsendiği için, yüzlerce kitap yayımlanmıştır.

Ziya Paşa, önsözde Osmanlı toplumunda çocuk eğitiminin ne kadar başboş ve bilinçsiz kişilerin elinde olduğunu göstermek için kendi çocukluğundan iki örnek olay anlatmıştır. Bilim dünyasının Ziya Paşanın çocukluk anıları olarak bildiği bu örnekler, Ziya Paşanın çocukluk yıllarının bütün olaylarını kapsamamaktadır. Özel bir amaca hizmet etmek üzere, Osmanlı eğitim sistemini eleştirmek için aktarıldığından, bu anılarda sadece çocuk eğitiminde lalaların rolünü vurgulama işlevinin bulunduğunu hatırlatalım. Memleketinde “hırsızlıkla terbiye edilmiş” bir Çerkez köle, çocuk Ziya'ya hırsızlığı öğretir; neyse ki kölenin yaptıkları anlaşılır da şairimiz, kölenin kişiliğini sahiplenmeden ondan uzaklaştırılır. İsmail Ağa, isimli lala da, bazı olumsuz yanları olmakla birlikte, şairimize şiir zevkini aşılar, babanın Farsça alınmasının dine zarar vereceği şeklindeki tutuculuğundan çocuğun kurtulmasını sağlar. Böylece Ziya Paşa, Osmanlı toplumunda, çocukların iyi ya da kötü ahlaklı bireyler olarak yetişmelerinin tesadüflere bağlı olduğunu, kendi hayatından verdiği iki örnekle kanıtlamaya çalışır.

Önsözde Ziya Paşa, Rousseau'nun hayat hikâyesini de anlatır. Burada da asıl üzerinde durulan düşünce, düşünürün toplum tarafından anlaşılmamakla birlikte, yoksul bir hayat sürmeyi göze alarak düşüncelerinden vazgeçmemesindeki erdemdir. Yazar, Rousseau'nun Emile'ine verdiği önemi ve bu esrin Batı dünyasında çocuk eğitime bakışı değiştirdiğini de önemle vurgulamıştır.

Metnimizi, TDK Kütüphanesi'nde bulunan yazmayı esas alarak kurduk. Dipnotlarda bu yazmayı “**TDK**” kısaltmasıyla gösterdik. Mecmua-i Ebüzziya'da yayımlanan “Ziya Paşanın Evân-ı Tufûliyyet Hakkında Bir Makalesi”ndeki değişiklikleri ise dipnotlarla gösterdik. Bu baskıyı da “**ME**” kısaltmasıyla gösterdik. İki metin arasındaki farklılıklar, en az bir cümle boyutundaysa, bunu metnimizde italik harflerle yazdık. Dolayısıyla metinde görülen italik harfli yerler, Ebüzziya baskısında çıkarılmış bulunan ve şimdiye kadar edebiyat dünyasının bilmediği kısımları göstermektedir.

Numûne-i Edebiyât-ı Osmaniyye’de yayımlanan “Defter-i A’ mâlinden” ise, esasen Mecmua-i Ebüzziya’dan iktibas edildiği ve hatta ondan daha eksikli olduğu için karşılaştırmaya dahil edilmemiştir. Bunun yanında “Tarz-ı Tahririmize Dâir Mülâhaza” başlığıyla Numûne-i Edebiyât-ı Osmaniyye’de yer alan Emile önsözünün son kısmı, Mecmua-i Ebüzziya’da bulunmadığından, metnimizin son kısmı, bu yazıyla karşılaştırılarak oluşturulmuştur. Bu eser de “NEO” kısaltmasıyla dipnotlarda gösterilmiştir.

(1)

Ziyâ Paşa merhumun (Jan Jak Russo)nun te’lifâtından olup tercümesine muvaffak olduğu (Emil) nâm kitâba yazdığı mukaddimedir

(2)

Bismillâhirrahmânirrahîm

İnsan çocuktan olur çocuk da terbiye ile insan olur. İnsanlarda şî’âr-ı insaniyyet olan sıdk u vefâ kalmadı devlet⁷ yıkıldı millet bitti deyü her bâr te’essüf ediyoruz Lâkin sebep aradığımızda meselâ zulm-i⁸ cehâlet irtikâb gibi birçok esbâb-ı izâfiyye görüp hâlin salâhını⁹ anların izâlesinde sanıyoruz. Dâ’imâ bu nokta-i nazardan bed’ ile çalışıyoruz çabalıyoruz yine umduğumuz te’sîrât-ı haseneyi görmüyoruz¹⁰ belki anın aksini görüp şaşırıyoruz ve me’yûs u mütehayyir kalıyoruz Acaba niçin bir kerre de bu esbâbın mebâdîsine ve anlardan üss-i esâs olan terbiye-i umûmî¹¹ cihetine atf-ı nazar-ı im’ân etmiyoruz? Eğerci olan olmuş ve meydândaki eşhâsın¹² islâhı değil fakat men’-i mesâvî ve taklîl-i ziyânı¹³ ancak kuvvet-i kâhire-i nizâm u kanûna kalmıştır fakat yetiyecek evlâdımızı olsun bizim düştüğümüz varta-i hevl-nâkden tahlîsin çâresini neden düşünmüyoruz? Bizim yerimize anlar gelecek değiller mi? Anlar da bizim gibi olurlarsa bu şikâyet edilen fenâlıklar devâm etmeyecekler mi? *Ya bu fenâlıklar devâm ederlerse bu devlet bu millet âkıbet mahv u munkarız olmayacak mı?*¹⁴

Rûy-ı arzda bulunan akvâm-ı medeniyyenin cümlesi bir seyl-i terakkî önüne düşüp ister istemez akıp gider iken¹⁵ biz bu seylin karşısında gerilip dayanabilecek miyiz? *Yoksa çekinecek miyiz? İşte biz yapamıyoruz hem de yapamayacağımızı derk ediyoruz Bari ileride yapmağa kâbil-i ahlâk*

⁷ “devlet” ME’de yok.

⁸ “zulm-i” ME’de yok.

⁹ “salâhını” ME’de “islâhını”.

¹⁰ “görmüyoruz” ME’de “göremiyoruz”.

¹¹ “umûmî” ME’de “umûmiyye”

¹² “meydândaki eşhâsın” ME’de “bizlerin”.

¹³ “ziyânı” ME’de “ziyânımız”.

¹⁴ “Ya...” ile başlayan cümle ME’de yok.

¹⁵ “gider iken” ME’de giderken

yetiştirmeğe çabalamalı ya'ni evlâd u ahfâdımıza acımalı değil miyiz?¹⁶ Anası babası sulehâdan bulunan bir çocuğu hâl-i sabâvetinde külhanbeylerinin içine bırakın anlarla düşüp kalksın büyüdüğünde elbette bir merd-i afîf ve perhîzkâr olamaz bir Çingâne çocuğunu beşikte iken alıp bir sâlih hânedânın terbiyesine verin büyüsün me'lûf-ı salâh olur. Çingâneyi denî ve bed-ahlâk eden Çingâne olması değil belki Çingâne terbiyesinde büyümesidir. Sabâvet ki ömr-i insânînin en safvetli zamanıdır ne makûle suver ve eşkâle mukâbil olur ise¹⁷ âyine gibi cezb eder şu kadar fark var ki âyinede sûret-pezîr-i intibâ' olan (3) şekil asl-ı âkisin zevâliyle zâ'il olur lâkin mir'ât-ı isti'dâdda bir kerre cilve-ger olan sûret-i misâliyye ke'n-nakş fi'l-hacer yerleşir kalır. Ancak bu sözden her terbiye gören çocuk mutlakâ insân-ı kâmil olur demek çıkmaz zîrâ terkîb-i hilkatte nice ihtilâf ve esbâb vardır ki ukûl-i beşeriyye anları ihâta ve idrâkten henüz âciz ü kasırdır ve isti'dâd ü kâbiliyyetin tefâvüt ü¹⁸ derecâtı dahi bundandır imdi eğer terbiye vaz'-ı tabî'îyi muhâfaza yolunda olursa ekseriyyet hıfz-ı ahlâk cihetinde bulunur ise¹⁹ kâ'ide-i muhkime te'sîs edemezler. Medeniyyet ki sa'âdet-i beşeriyyeyi müstelzem olacak sûrette olan hâlet-i cem'iyet ma'nâsınadır hüsn-i ahlâk-ı milliyeden mütevellid bir veledir Ahlâk-ı milliyesi olmayan akvâmda medeniyyet olmaz ve²⁰ hangi kavm-i medenî ki ahlâkını bozmağa başlar²¹ medeniyyet anda durmaz Bütün büyük adamlar medeniyyet ve ahlâk-ı milliyeye ile muttasıf olan milletlerden zuhûr etmiştir a'sâr-ı sâlifeden²² gelen ve hâlâ eserleri ve fi'leri ibret-bahş-ı enâm olan büyük feylesoflar ve erbâb-ı belâgat ü ma'rifet ve büyük pehlivânlar ve cihângîrler hep Yunanîlerden Romalılarından Mısırlılardan²³ geldiler. Sonradan âftâb-ı medeniyyet-i İslâmiyye pertev-sâz-ı ufk-ı âlem olup bu yıldızların²⁴ revnak u fûrûğu kalmadı²⁵ İslâm'ın yedi sekiz yüzyılda yetiştirdiği erbâb-ı fazl u kemâlât a'sâr-ı sâlifenin iki bin yılda vücûda getirebildiği ashâb-ı imtiyâzı hem ilmen hem de adeden sebkât eylediler. Garîbdir ki şimdiki Yunanistan ve Roma hükemâ vü fuzalâ yerine haydûd yetiştiriyorlar. Acep sebep nedir ki iki üç yüz seneden beri Hicâz ve Mısır toprağı Ebûbekirler Ömerler Aliler Hâlidler Ebû Hanîfeler Şâfi'iler Gazâlîler hâsıl etmiyor. Neden dolayı²⁶ Irak ve İran ve

¹⁶ “Yoksa.... değil miyiz?” arasındaki cümleler ME’de yok.

¹⁷ “olur ise” ME’de “olursa”.

¹⁸ “ü” ME’de yok.

¹⁹ “bulunur ise” ME’de “bulunur; şevâzz ve nevâdir ise”

²⁰ “ve” ME’de yok.

²¹ “ahlâkını bozmağa başlar” ME’de “ahlâkı bozulmağa başlamıştır”.

²² “sâlifeden” ME’de “sâlifede”.

²³ “Romalılarından Mısırlılardan” ME’de “Romalılarından ve Mısırlılardan”.

²⁴ “yıldızların” ME’de “kevkeblerin”.

²⁵ ME’de “kalmadı”dan sonra “ve”.

²⁶ “dolayı” ME’de “dolaydır ki”.

Türkistan Zemahşerîler İbni Sînâlar Fahreddînler Mecededdînler yetiştirmiyorlar? Devlet-i Osmaniyye'nin evâ'ilinde Cendereli Halîller Evrenoslar Molla Güranîler Kemâl Paşalar²⁷ Ebussu'ûdlar var idi şimdi bunların emsâli niçin görülmüyor? İlm ü fazlın tohumu bu diyârlardan büsbütün kesildi mi Yunanistan'ın ve Roma'nın anâsırı değışti mi? Devlet-i Osmaniyye Söğüt kasabacığında ser-nümâ-yı zuhûr olan bir fidan iken iki üç yüz (4) sene zarfında bir devha-i kesîrî'l-ağsân olup Macaristan Dalmaçya²⁸ Yunanistan Dağıstan Tataristan Habeş Yemen²⁹ Arabistan iklimlerine kadar nasıl dal budak saldı? *Sonra bir iki yüz sene içinde bu iklimlerin hemân nisfını elinden çıkarıp el-yevm dücâr olduğu za'f-ı hâle ne türlü bevâ'isle tenezzül etti?*³⁰ Bu fütûhât-ı azîmeye muvaffak olan bizim abâ vü ecdâdımız değıller miydi? Biz anların tohumundan yetişmedik mi? İşte bu vukû'ât u tagayyürâtın târîhleri pîş-i nazar-ı im'âna getirildikte hepsinin esâs³¹ esbâbı bu mes'ele-i terbiye vü ahlâk olduğu erbâb-ı dikkate nihân kalmaz. *Bir de Devlet-i Osmaniyye'nin evâ'il-i zuhûrundaki terakkiyyâtı için o asırlarda Avrupa hâb-ı gaflet ve cehâlette olmağla bizim ecdâdımız meydânı hâlî bulmuşlardı şimdi ise Avrupa uyandı ve çok ilerledi artık bizim anlara mukâbelemizin ihtimâli kalmadı denirse bu re'y-i sahîf mâzî ve hâl ve istikbâli muhâkemededen âciz olan câhil vatanperverlerin fikr-i sakîmidir. Çünkü bizim babalarımız pek de me'lûf-ı medeniyet ve ma'rîfet değıller iken asırlarındaki akvâmın ahvâline karşı tedbîr-i mukâbele ile gâlib olmuşlar da anların sülâlelerinden gelen her silsile kendi asrında niçin babalarının mesleğine zâhib olmamışlar? Avrupalılar uyanıp da ilerlemeğe başladıkları esnâda anlar niçin uykuya yatmışlar? Meselâ Rusya imparatoru Büyük (Petro) İngiltere tersanelerinde marangozluk tahsîl ve nizâmât-ı askeriyyesini tertîb ederken bizdeki Dâmâd İbrahim Paşalar kaplumbağaların sırtlarına balmumları yapıştırarak geceleri lale çerâğâmı temâşâsıyla niçin vakit geçirmişler? Fi'l-hakîka el-yevm bizim çektiğimiz beliyenin en çoğu bin târîhlerinden bin iki yüz elli beş senesine kadar ecdâdımızın sermet oldukları şarâb-ı gafletin humârıdır. Eslâfın bu taksîri aslâ affolunmaz ve hiç i'tizâr götürmez. Lâkin hâl şimdi bu merkeze gelmiş diyerek biz de eli bağılı durursak mahkeme-i vicdân-ı ahlâkta ma'zûr olur muyuz? Bizim evlâd u ahfâdımız gün-â-gün mesâ'ibe uğradıkça babalarımıza rahmet ne iyi yapmışlar bize ne güzel mirâs (5) bırakmışlar derler mi? Yok biz ecdâdımızı nasıl muhâkeme ve müttehem gördüklerimizin aleyhlerine nasıl hükmediyorsak bizim ahlâfımız da aynıyle bizi böyle muhâkeme edecek ve şübhe yok ki rahmet yerine la'net okuyacaklardır. Her millette gelen hükemâ ve*

²⁷ “Kemâl Paşalar” ME’de “İbni Kemâller”.

²⁸ “Dalmaçya” ME’de “Almanya”

²⁹ “Yemen” ME’de “Yemen ve”

³⁰ ME’de “Sonra...tenezzül etti?” cümlesi yok.

³¹ “esâs” ME’de yok.

ukalâ bekâ-yı milleti devâm-ı ahlâk-ı milliyyeye mevkûf bildiklerinden fenn-i âdâb u terbiyeyi her ilme tercîh edip hadd u hesâba gelmez kitâblar yazdılar. Ya bizde âdâb ve ahlâka dâ'ir kitâblar te'lîf olunmadı mı? Hay hay pek çok lâkin hepsi kütübhânelerde toz toprak içinde çürüyüp nâ-bedîd oldu fakat meydânda bir Ahlâk-ı Alâ'î kaldı o da olmuş bitmiş adamlara lâzım olacak hasâ'ilden bahsle iktifâ eder terbiye-i etfâle mahsûs değildir. Hulâsa her milletin derece-i medeniyyet ve sa'âdeti terbiye-i ahlâkı mertebesince ve terbiye-i ahlâk-ı milliyye dahi terbiye-i sabâvet nisbetince olup terbiyesiz millette asabiyyet olmaz asabiyyeti olmayan millet bu âlemde ve husûsiyle bu asırlarda çok vakit yaşamaz.³² İnsan ale'l-umûm ne kadar akıl ve ihtiyât ile mağrûr ise o³³ kadar da câhil ve bî-basirettir. Şu da'vâda bulunan insanlardan hiç me'mûl olunur mu ki ağaç aşlamak çiçek yetiştirmek horoz tavuk beslemek hattâ ipekböceği tutmak için nice senelerden beri nice uslu akıllı adamlar nice zahmetler nice himmetlerle nice kitâblar yazsınlar ve telâhuk-ı efkâr ile her birini bir fenn-i mahsûs olacak derece tevsî' edip ilm-i nebâtât ilm-i ezhâr ilm-i hayvânât târîh-i tabî'î ilm-i arz deyü türlü türlü isimler taksınlar da beride mahsûl-ı hayâtları olan çocuklarının ileride insân-ı kâmil olması için nasıl terbiye olunmaları lâzım geleceğini hiç düşünmesinler ve kendilerinden cüz' olan çiğir-pârelerine gûyâ ağaç çiçek tavuk böcek kadar ehemmiyyet vermesinler! Bir kimseyi evlâdının mevtiyle emvâlinin telefî arasında muhayyer kılsalar zannolunmaz ki evlâdının mevtini tercîh edecek kadar yüreksiz ve alçak bir adam bulunabilsin. Ya garîb değil midir ki evlâda bu muhabbet yalnız anlara mevt isâbet etmemesi fikrine münhasır kalıp dünyâda yaşadıkları esnâda husûl-i ârâm ve sa'âdetlerine şâmil kılınmaz (6) Terbiyesizlik korkulmada³⁴ mevtten aşağı mıdır? Bir çocuk bed-ahlâk ve anasına babasına âsi ve sârik ve kâtil olursa anın yaşamasından ne fâ'ide görülür? Nice terbiyesiz evlâd vardır ki karnında yattığı ve sütüyle büyüdüğü anasını darb eder babası dahi yerine bir hayrû'l-halef yetiştirip âhir vaktinde râhat etmek hayâlâtında iken ah ne olaydı ömrümde te'ehhül etmeyeydim³⁵ ve böyle evlâda mâlik olmaktan ise ağaç gibi büyüyüp gideydim der. Bîçâre bilmez ki evlâdının böyle olması için kendi sebep olmuştur şimdi çektiği kendi mahsûl-ı ildir. Acabâ bizde buraları düşünür babalar analar ve hamiyet ashâbı var mıdır? Hiç yoktur demek belki mübâlağa olur lâkin var ise de pek nâdirdir ve çekilen mesâ'ib ve devâhînin de menba'ı işte budur. Hele sabâvetimizde nasıl ellerde büyürüz ne makûle kimselerden terbiye görürüz

³² TDK'de s.4-5'te "Bir de" ile başlayan ve "çok vakit yaşamaz" ibaresiyle biten cümleye kadarki 22 satırlık ve metnimizde italik yazılan kısım ME'de yok.

³³ "o" ME'de "ol"

³⁴ "korkulmada" ME'de "korkulmakta"

³⁵ "etmeyeydim" ME'de "etmeseydim"

buraları bir kerre düşünürsek bu kadar da olduğumuza ve henüz çerge-be-düş dağlarda dolaşmadığımızı teşekkür³⁶ etmeliyiz. Çerkez dağlarından gelmiş ömründe insanlığa dâ'ir söz işitmemiş dâyelerimiz Anadolu'dan kaçmış âdâbın elifini görmemiş lalalarımız bize ne makûle edeb ve ahlâk ta'lîm edebilirler?

Bizde en mühim iki me'mûriyyet yahud vazîfe-i insâniyyet vardır ki nedendir bilinmez gûyâ bi'l-iltizâm en kabiliyyetsizlere havâle olunur onların birisi çocuk lalalığı diğeri de kazâ müdürlüğüdür. Hele lalalık müdürlüğe muhrec³⁷ gibidir. Meselâ küberâdan bir zâtın dâ'iresinde teba'a nâmıyla bulunan bir sürü haşerâtın birisi ihtiyâr ve işe güce bî-iktidâr oldukta emekdâr lakabı takılır. Lâkin büsbütün tard ve def'ine merhamet ka'il olmaz ve ayda beş on kuruş verip de hânesinde oturmağa da efendinin³⁸ hırs u tama'ı rızâ vermez getirilir dâ'irede kahveci edilir. Halbuki herif Bâb-ı Âlî hasır odalarında³⁹ maslahat-ı arz-ı hâli kollamaktan başka ömründe bir işe sarf-ı efkâr etmemiş olmasının üzerine ihtiyârlık ve sersemlik de gelmiş olduğundan bir günde nasılsa sendeleyip (7) kahve tepsisini elinden düşürür fincanlar kırılır keçe⁴⁰ berbâd olur. Bundan herifin kahveciliği beceremeyeceği tebeyyün edip o aralık kapıcılık hâtıra gelir. Çünkü kapıcılıkta sokak köpeklerini içeri girmeğe bırakmamaktan *ve bir de konağa gelen hazele-i ehl-i hâcât ile alacaklılara efendimiz yoktur cevâbını vermekten*⁴¹ başka bir iş olmayıp bu ise kahveciliğe nisbetle gerêgi gibi sâde olduğundan eline bir değnek verilir kapıya oturtulur. Birkaç gün sonra bir sabâhleyin efendi⁴² haremde çıkıp misâfir odasında bir sürü halk ile ber-mu'tâd hevâyî sohbetle meşgûl iken bir de oda kapısından içeri bir kara sokak köpeği girer. Efendi pür-âteş olur misâfirler şaşalarlar⁴³ her ne hâl ise bir hay u huy ile köpek def' olunur ve o esnâda kapıcı baba iskemle üstünde uyur bulunur. Bu numûne herifin kapıcılığa yaramayacağını isbât edip fakat yine def'ine merhamet ve idâresine efendideki hisset bir türlü rızâ vermez ne yapalım ne yapalım deyü düşünülür küçük⁴⁴ beyefendiye bir lala da lâzımdı ya işte bu da bir baba adamdır denip⁴⁵ çocuk ihtiyâra teslim olunur⁴⁶. İstanbul'da cevâmi'-i şerîfe avlularından başka gezecek açıklık mahall olmadığından lala çocuğu bir câmi' avlusuna götürür çocuk orada akrânı olan

³⁶ "teşekkür" ME'de "şükr"

³⁷ "muhrec" ME'de "müreccah"

³⁸ "oturmağa da efendinin" ME'de "oturmaklığına da efendi hazretlerinin"

³⁹ "odalarında" ME'de "ovalarında"

⁴⁰ "keçe" ME'de "gece"

⁴¹ ME'de "ve bir de...cevâbını vermekten" kısmı yok.

⁴² "efendi" ME'de "efendi hazretleri"

⁴³ "şaşalarlar" ME'de "şaşarlar"

⁴⁴ "küçük" ME'de "mahdûm"

⁴⁵ "denip" ME'de "denir"

⁴⁶ "olunur" ME'de "edilir"

mahalle çocuklarıyla oynamağa alışır ve bu sırada ahlâka muzırr olacak bin türlü edebsizlikleri de berâber öğrenir. Nihâyet bir gün adam atlarken ya kasığı çıkar ya top oynarken gözü patlar o zaman bu herifin lalalığa da adem-i kabiliyyeti zâhir olur. *Allâh belâsını versin şu eşek herifle derde çattık ne yapalım dâ'irede ana göre artık hiçbir iş de yok bâri bir kazâ müdürlüğüne gönderelim de kayılsın denir. Çünkü bu tedbîr ile hem böyle bir işe yaramaz baş belâsından kurtulmak hem de devlet kîsesinden besletip efendinin cebinden bir para çıkmamak cihetleriyle iki fâ'ide birden mülâhaza olunur. Artık bu adam müdür olduğu kazâda ne iş görür ahâli-i kazâ anın yüzünden ne belâlara ve hazîne-i devlet (8) ne ziyânlara uğrar ne hâneler söner ne köyler harâb olur orasını Cenâb-ı Hak bilir bir de o ahvâli görenler. Lâkin bizim sadedimiz çocuk terbiyesinde ve lalalar bahsinde olmağla öteki tafsîlâtı mülkiyye me'mûrlarının hamîyyetlerine havâle ile matlabımızda devâm ederiz⁴⁷. Ya'ni böyle bir ölüden⁴⁸ ne hayât mutasavverdir ki henüz yaşamağa başlamış ve benî nev'i arasında hem kendini hem de kendine takarrüb edenleri bahtiyâr etmek için yaratılmış olan tıfl-ı ma'sûm andan esnâ-yı hayâtında müstefid olacak ders ala? Alsa alsa andan alacağı ayn-ı mevt olan ders-i cehâlet ve eğer yalnız cehâlet olsa yine a'lâ belki anın misâlinde yahud gafletinden ittihâz edeceği sût-i hulk ve hücnat ki mevt andan bin derece iyidir zîrâ mevt ile hem meyyit hem de andan mutazarrır olacaklar kurtulurlar lâkin hayy sûretinde gezen meyyitler hem nefslere hem de benî nev'lerine mazarrat ettikleri için anlar insân değil belki insân şeklinde zehirli akrepler ve yılanlardır.*

Ancak nazar-ı insâf ile bakılırsa bu kabâhat lalaların mıdır? Hayır asıl kabâhat çocuğun babası olacak nâdân-ı bî-iz'ânındır ki semere-i fu'âdını ve hânedânında kendinin yerini tutacak ve bir gün kendinin ve ehl ü iyâlının ya sermâye-i huzûr u sa'âdeti yahud bâ'is-i hizlân ve nekbeti olacak evlâdını ve ciğer-küşesini o makûle ellere teslim ile gûyâ kendi eliyle boğazlar. Her millette gelen hükemâ vü ukalâ bekâ-yı milleti devâm-ı ahlâk-ı milliyeye mevkûf bildiklerinden fenn-i âdâb u terbiyeyi her ilme tercîh edip hadd u hesâba gelmez kitâblar yazdılar. Avrupa'da bu fenne dâ'ir yazılan kitâbların en sonra ve en câmi' ve müfid ve en makbûl olanı hükemâ-yı müte'ahhirinden (Ruso)nun Emil nâmında bir tıfl-ı mevhûmun terbiyesine dâ'ir yaptığı kitâbdır ki çocuğun hengâm-ı velâdetinden yirmi beş yaşına kadar muhtâc olduğu terbiye vü ta'lîmâtı hâvîdir. Bu kitâb Avrupa'da her lisana tercüme olunup bayağı anın zamanına kadar câri olan usûl-i terbiyeyi büsbütün tahvîl ve min-

⁴⁷ TDK'de "Allâh belâsını..." ile başlayıp "devâm ederiz" ile biten s.7-8'de yer alan ve metnimizde italik yazılan yaklaşık 7 satırlık kısım ME'de yok. ME'de "devâm ederiz" ibaresinden sonra yer alan şu cümle de TDK'de yoktur: "*İmdi şu fetânet ve dirâyette olan bir lala çocuğa ne makûle âdâb ve ahlâk öğretebilir ki çocuğun müddet-i ömründe vesîle-i sa'âdeti ola.*"

⁴⁸ "ölüden" ME'de "meyyitten"

cihetin (9) seksen yüz seneden beri Avrupa'nın terakkiyyâtına bâ'is olmuş olduğu hâlde henüz lisan-ı Türkîye nakledilmemiş olmakla min-gayri haddin tercümesine kıyâm olundu. Erbâb-ı hüner ve ma'âriften mercûdur ki esnâ-yı tercümede vukû' bulan zelev ve hatâ kalem-i affile tashîh buyrula.⁴⁹

Birtakım efendiler beyler görülür ki gündüzleri iş mahallinde yahud hânelerinde gâyet edîb ü kâmil ve işleri güçleriyle meşgûldürler⁵⁰. Bir de akşam üstü sâ'at on birden sonra hânelerine gidilse görülür ki efendi bir odada kethüdâ mühürdâr hazînedâr kendi odalarında manga manga ayş u işret ve kumar ve envâ' rezâlet ile me'lûfdurlar gündüz efendi ile ahvâl-i devlete dâ'ir sohbet olursa senden ziyâde yanar yakılır ve zihninde kurduğu tertîbât ile dünyâyâ ne güzel nizâmlar verir. Lâkin ne dâ'iresinin sefâhatinden ne de vekîl-harcın defterinden aslâ haberdâr değildir⁵¹. Böyle bir ömür ile yaşayan adamın dâ'iresindeki etbâ'ı ne kadar edebli olabilirler ve efendinin evlâdı öyle bir dârû'l-haşerâtta nasıl terbiye kazanır⁵² ve bu terbiye ile büyüyen kimse sonra devlet me'mûriyyetlerinde ve ibâdullâhın umûruna bakacak işlerde kullanılır da ne hayır gösterir⁵³? Böyle bir efendinin kendinde ne kadar hüsn-i ahlâk vardır ki hattâ evlâdının terbiyesine lüzûm görebile ve anın için ehl ü erbâb aramak tekellüfüne kalkışa?

Benim pederim Galata Gümrüğü'nde kâtib ve işini gücünü iyi bilir ve vazîfesiyle kanâ'at eder bir merd-i muhâsib idi. Benim hengâm-ı sabâvetimde yaz kış Boğaziçi'nde Kandilli'de sâkin olurduk benimle berâber mektebe gidip gelmek hem de evin sokak işlerini görmek için on yedi on sekiz yaşlarında Ömer nâmında bir Çerkez kölesi aldı. Köle memleketinde hırsızlıkla terbiye olduğundan kiraz ve üzüm mevsimlerinde beni bağlara götürür ve kendisi eli yettiği meyvelerden çalardı birlikte yedik. Tahmînime göre altı yedi yaşlarında (10) idim bir gün köle ile berâber kaptan-ı esbak Dâmâd Halil Paşanın Kandilli üzerinde vâki bağlarından Havuzlubâğ derler bir bağına gittik. Bağın etrâfı dikenli çalılarla mahfûz olmağla köle bir medhal bulup⁵⁴ giremedi ve elindeki sopa ile çalıları aralayarak güçle bir küçük delik açabildi. Ve bana hitâb ile (Ben buradan sığamam sen küçüksün içeri gir yakındaki kütüklerden üzümleri koparıp bana ver birlikte yiyelim) dedi. Ben de peki dedim İçeri daldım ve üzüm devşirmekle meşgûl oldum. Meğerse Halil Paşa merhûm ol esnâda nişân atmak için o bağa gelmiş ve nişân testisi bi't-tesâdüf tamâm

⁴⁹ TDK'de s.8-9'da yer alan ve "Her millette" ile başlayıp "tashîh buyrula" ile biten kısım, ME'de burada değil, daha sonra s.458-459'da yer almıştır.

⁵⁰ "meşgûldürler" ME'de "meşgûldür"

⁵¹ "haberdâr değildir" ME'de "haberdârdır"

⁵² "kazanır" ME'de "kazanabilir"

⁵³ "sonra devlet me'mûriyyetlerinde ve ibâdullâhın umûruna bakacak işlerde kullanılır da ne hayır gösterir" ME'de "bulunacağı işlerde ne hayır görürer"

⁵⁴ "bulup" ME'de "bulup da"

benim çapul ettiğim mahalle konulmuş olmağla uzaktan beni görmüş. Merhûmun dâ'iresi kavaslarından Kandillili Ahmed Bey derler koca bıyıklı bir kavas vardı ki her bâr köyde⁵⁵ rast geldikçe bıyıklarından korkardım. O gün Paşanın yanında bulunmuş ve Paşa beni ana gösterip yanına getirmesini tenbîh ile göndermiş. Ben ise dünyâdan bî-haber muttasıl üzüm salkımlarını koparıp çalı arasından köleye vermekle meşgûl iken ansızın arkamdan biri gelip beni kucağına kaptı ve korkutmayarak ve bilmem ne sözlerle te'mîn ve tesellîler vererek⁵⁶ Paşanın yanına götürdü. Paşa çocuk merâklısı olmağla kemâl-i iltifât ile beni okşadı ve yanına oturttu⁵⁷ önünde duran birkaç tabak üzümü benim önüme sürüp yemek teklîf eyledi. Anın bu nevâzişi korkuyu ve hicâbı büsbütün benden zâ'il edip bilâ-teklîf⁵⁸ yemeğe başladım. Kimin çocuğu olduğumu ve evimizin ne semtte olduğunu sordu ben de söyledim. Niçin üzüm çaldığımı sorunca hiç ketm etmeyip kölenin ta'lîmâtını tamamiyle naklettim benim sadâkat ve safvetim besbelli merhûmun hoşuna gitti zîrâ elime bir hayli para verdi ve Ahmed Beye teslîm ile hânemize gönderdi. Garâ'ib-i ittifâkiyyâtandır⁵⁹ ki merhûmun son kaptanlığında hasbe'l-kader hıdmet-i Şâhâne'de bulundum. Bir gün sarây-ı hümâyûna geldi. Kendisiyle sohbet ederken bu vak'a⁶⁰ hâtırına gelip bundan on altı on yedi sene evvel Kandilli'de (11) Havuzlubağ'da nişan atmak esnâsında iken yeşil cübbe giymiş bir çocuğu üzüm çalarken⁶¹ görüp kavas Ahmed Bey ile tutturup yanınıza celb⁶² ve taltîf buyurduğunuz hâtıra gelir mi deyü su'âl ettim. Paşa merhûm gâyet fatîn ve zeki olmağla derhâl vak'ayı⁶³ tahattur etti. Ve o çocuğa hâlâ acırım zîrâ babası her kim ise gaflet edip⁶⁴ yanına bir hırsız köle katmış idi yoksa çocukta aslâ fenâlîğa isti'dâd görmedim zîrâ⁶⁵ vukû'âtı hiç ketm etmeyerek bana nakletti ve pek hoşuma gitti sonra Ahmed Bey dahi çocuğu tasdik eyledi lâkin o çocuğu ve bu vak'ayı siz neden biliyorsunuz dedi. Ben de cevâbımda işte o gün sizin bahçenizden üzüm çalan⁶⁶ ve lâyıık olmadığı hâlde mazhar-ı iltifâtınız olan çocuk şimdi⁶⁷ sakallandı bugün karşınızda yine iltifâtınıza nâ'il oluyor ya'ni

⁵⁵ "köyde" ME'de yok.

⁵⁶ "vererek" ME'de "ederek"

⁵⁷ "Paşa çocuk...yanına oturttu" cümlesi ME'de yok.

⁵⁸ "teklîf" ME'de "tekellüf"

⁵⁹ "ittifâkiyyâtandır" ME'de "ittifâkiyyedendir"

⁶⁰ "bu vak'a" ME'de yok.

⁶¹ "çalarken" ME'de "çaldığı sırada"

⁶² "tutturup yanınıza celb" ME'de "tutturarak celb"

⁶³ "vak'ayı" ME'de yok.

⁶⁴ "gaflet edip" ME'de yok.

⁶⁵ "zîrâ" ME'de "çünkü"

⁶⁶ "çalın" ME'de "çalarken yakayı ele veren"

⁶⁷ "şimdi" ME'de yok.

bendenizim dedim. Ben bunu der demez⁶⁸ gûyâ hırsızlığı kendi etmiş gibi kemâl-i edebinden kızardı ve bana teşekkürü meydân vermeyip müstağrak-ı taltîfât eyledi.

Bu köleyi biraz vakit sonra peder merhûm âzâd edip memleketine gönderdi beni dahi o esnâda İmâm-zâde Efendi⁶⁹ merhûmun nezâreti tahtında Süleymaniye civârında yeni açılmış olan Mekteb-i Edebiyye'ye verdi ve terbiyeme bakmak için İsmail Ağa nâmında ve elli beş altmış yaşlarında bir lala tuttu. Bizim lala Kayseriyye kazâsı dâhilinde Efke karyesinden olup yeniçeri devrinde taşra vüzerâsına iç ağalığı etmiş ve çok şey görmüş oldukça dünyâyı anlamış hakîkatte pişkin ve edîb ve çocuk⁷⁰ harîsi bir adam idi. Şu kadar ki gece gündüz derd ü fikri beş on kuruş kazanıp bir gün evvel memleketine gitmek ve âhir vaktini çoluk çocuğuyla berâber geçirmekten ibâret olmağla para hânesi gelince lala her türlü hissiyât-ı insâniyyeyi unuttu. Meselâ peder merhûmun lalaya ve bana birinci tavsiyesi câmi avlusuna gidip çapkınlarla oynamamak iken her gün mektebden çıkıldıkta şerîklerimle berâber biz soluğu Süleymaniye Câmi'i avlusunda alırdık. Eğer lala biraz titizlik edecek olursa pederden aldığım gündelikten cebimde kalan yirmi⁷¹ (12) yahud otuz kırk parayı eline sıkıştırırdım derhâl yüzü gülüp haydi ben de ikinci namazını kılmadım sen biraz oyna ben de namazı kılayım derdi ve namazdan sonra ekseriyâ son cemâ'at yerinde uykuya varıp bir iki sâ'at beni hâlîme terk ederdi. Sonra avdet edeceğimizde niçin geciktiğimizi şâyed peder sorar ise ikimizin cevâbı bir olmak için birlikte bir yalan hazırlardık. Lâkin bu hâl ile berâber lalam beni dâ'imâ dersimde devâm ve sınıfımdaki şerîklerimi⁷² sebkate ikdâm için elinden gelen teşvîkâtı icrâda kusûr etmezdi. Hattâ nazm-ı eş'âra başlayışım o adamın himmet-i mahsûsası ve bir garîb vesîle ile olduğundan burada naklini fâ'ideden hâlî görmem⁷³. Bizim lalanın eş'âra pek muhabbeti vardı. Hattâ kendinin yazısı güç okunur derece imlâsız olduğu hâlde Âşık Ömer Gevherî âsârından mafûzu bulunan beyitleri münâsebetli münâsebetli sıra getirip okur ve ara sıra kendi de kıt'a ve gazel gibi şeyler nazm edip içinde mevzûn olanları da bulunurdu. Bu matla anın bir gazelindedir (Derûnum derdin arz ettim bu kırtâse kalemlerle / Görelim ne zuhûr eyler ne söyler gonce-femlerle) Mektebe İsâ Efendi nâmında bir Fârisî mu'allimi ta'yîn edilmişti her hafta salı günü gelirdi çocukların ba'zıları andan ders alırlardı. Lâkin ben⁷⁴ mektebe gönderileceğim vakit peder merhûmdan sakın olmaya ki Fârisî

⁶⁸ "der demez" ME'de "söyler söylemez"

⁶⁹ "Efendi" ME'de yok.

⁷⁰ "çocuk" ME'de "evlâd"

⁷¹ "yirmi" ME'de "yirmi para"

⁷² "şerîklerimi" ME'de "çocuklara"

⁷³ "görmem" ME'de göremem

⁷⁴ "ben" ME'de "benim"

okuyasın zîrâ her kim okur Fârisî gider dinin yarısı deyü almış olduğum nasîhat kulağımda küpe olduğundan Fârisîye heves şöyle dursun okuyanlara dinsiz nazarıyla bakardım.

Lala bu hâle vâkîf olmağla gizlice bana Fârisînin her şeye lâzım olduğunu ve dine dokunmaksızın okunması mümkün idüğünü ve her Fârisî okuyan dinsiz olmayıp hattâ İsâ Efendi pek sâlih⁷⁵ bir adam olduğunu ve kendisi bile vaktiyle okuyamadığına nâdim olup şimdi elinden gelse ak sakalıyla okuyacağını ve eğer ben okumaz isem imtihân vaktinde şeriklerimden geri kalacağımı ve pederin bana böyle demesi kendinin Fârisî anlamadığından olmağla eğer ben şimdi andan gizli öğrenecek olursam (13) hem pederimi geçmiş hem de imtihânda birinci çıkıp anı memnûn etmiş olacağımı öyle bir lisan ile bana⁷⁶ anlattı ki artık Fârisî okumağı iyice zihnimde kararlaştırdım ve gûyâ gizli bir kabâhat eder gibi mektebin demirbaş kitâblarından bir Tuhfe-i Vehbî isti'âre edip o hafta derse başladım.

İyice hâtırımdadır ki henüz Tuhfe'yi tamâm etmemiştim bir gece lala ile berâber karşılıklı oturup el değirmeni ile bulgur öğütmekle meşgûl idik. Değirmeni çevirirken sıra bana geldi ben çevirmekle meşgûl iken gördüm ki lala gözlerinden yaş döküp muttasıl ağlıyor. Sebebini sordum cevâbında (Sen daha çocuksun anlamazsın) dedi. Ben ısrâr ettim. Nihâyet âciz kalıp (Bu değirmen lisân-ı hâl ile ne diyor bilir misin?) dedi. Ben değirmenin lakırdı söylediğini o vakte kadar hiç işitmediğimden hayrân hayrân lalanın yüzüne baktım ve aman değirmen nasıl lakırdı ettiğini bana söyle deyü ibrâma başladım. Lala derûnundan bir âh çekip (Evet değirmen söyler bizden daha fasîh ve ma'kûl söyler fakat anları işitmeğe kulak ister. İşte bu değirmen lisân-ı hâl ile diyor ki ey bana nazar eden gâfiller gözlerinizi iyice açın bana iyice bakın zîrâ ben bu dünyânın bir misâliyim bana koyduğunuz buğdaylar dahi dünyâya gelen insanların aynıdır. Konulan dâneleri ben iki taşın arasında yuvarlaya yuvarlaya kırıp ufalarım ve matlûb olan mertebe-i kemâle geldiklerinde ki bulgur olurlar anları taşraya⁷⁷ atarım yeni gelenlerle meşgûl olurum nitekim dünyâ dahi kendine gelen insânları zemîn ve semâ arasında envâ' belâyâ ve imtihânât ile ezip geçirip kemâle ya'ni her şahıs kendine mukadder olan nisâba bâliğ oldukta mezâra def' eder ve yenilerle⁷⁸ meşgûl olur. Hattâ bu ma'nâ üzerine şöyle de bir şiir hâtırıma geldi şimdi bi'l-bedâhe nazm ettim) dedi. (Âsiyâbî devr eden âhenge nazar kılmışam) mısra'ıyla birkaç beyit okudu. Hayf ki diğer mısra'lar hâtırımda kalmadı. Ben bu sözün medlûlünü anlayacak yaşta (14) olmadığımından âsiyâbın böyle güzel lakırdı⁷⁹

⁷⁵ "sâlih" ME'de "sâlih ve mütedeyyin"

⁷⁶ "bana" ME'de yok.

⁷⁷ "taşraya" ME'de "dışarı"

⁷⁸ "ve yenilerle" ME'de "diğerlerle"

⁷⁹ "lakırdı" ME'de yok.

söylemesinden ziyâde lalanın fazl u kemâline hayrân oldum ve âsiyâb ve âheng kelimesinin ma'nâlarını⁸⁰ anlamakla Fârisî okumağa zevk ü hevesim bir kat daha tezâyüd etti ve lalanın gözünü kaşını eğerek kemâl-i telezzüzle ve bilmediğim bir tarzda okuduğu şiirin edâsı ma'nâsından ziyâde hoşuma gidip şiiri bana öğretmesini ricâyâ başladım. Lala cevâbında (Şiir dedikleri ba'zı ibâda mahsûs bir atıyye-i İlâhiyedir tevaggul ve tahsîl ile olmaz. Eğer Cenâb-ı Bâri sana da mukadder etmiş ise şâ'ir olursun ve illâ hiçbir vesîle ile bu şerefe nâ'il olamazsın bak hocan Nu'man Efendi her ilimde deryâ gibi⁸¹ mâhir bir fâzıl-ı mütebahhir iken şiir söyleyebiliyor mu? Bak hocan⁸² İsâ Efendi Fârisîde yektâ olduğu hâlde tabî'at-ı şi'riyyesi var mı⁸³? İşte şiir dâd-ı Hak'tır ilim ile ele geçmez.) dedi Bunu işitir işitmez gûyâ içimde küllenmiş bir ateş kümesi varmış da⁸⁴ körüklenmiş gibi kendimde bir galeyân hissettim karâra mecâlim kalmadı değirmi bırakıttım ağlayarak lalanın boynuna sarıldım ve şiirin nasıl söylendiğini mutlaka bana öğretmesi için yalvardım. Lala ehl-i aşk ve bağıryanık bir kimse idi bana nazar-ı terahhumla baktı ve bir tarz-ı dil-nüvâzâne ile (Sende bu aşk u heves oldukça umarım ki şâ'ir olursun) dedi ve şiir denilen âdetâ söz olup fakat evzân ve arûz dedikleri fâ'ilâtün mefâ'ilün'lerin harekât ve sükûnuna muvâfık olmasını ve mîsrâ'ların âhiri biri birine uymak lâzım geleceğini bildiği kadar ta'rîf ettikten sonra (Mâdâm ki şiire hevesin var ibtidâki nazmın teberrûken bir na't-ı nebeviyye olsun haydi çalış⁸⁵ o yolda bir şey yapıp da yarın bana göster uymayan mahallerini düzeltiriz böyle böyle sen de şâ'ir olursun) dedi ve şiirin redîfleri (Yâ Resûlullâh) olmasını tavsiye eyledi. Ben o sevinç ile merdivenleri dört el ile çıkararak odama koştum kapıyı kapadım önüme bir tabaka kâğıt koydum hemen kalemi elime aldım gûyâ zihnimde yığılmış kalmış bir çok şeyler yazacak idim. (15) Düşün bre düşün aklıma bir şey gelmez vezn-i arûz⁸⁶ nerede âdi kelimeler bile gûyâ bizi tutup da zor ile silsile-i vezne sokacak havfiyle zihnimden firâr ederlerdi ve'l-hâsil hâtırıma hiçbir söz getiremedim.

Böylelikle sabâh oldu gözüme bir lahza uyku girmedi. Nasıl olursa olsun dedim kâğıda birkaç satır saçma sapan şeyler yazdım fakat satırların sonlarına (Yâ Resûlullâh) redîfini ilâvede kusûr etmedim. Bunları birkaç yüz kerre tekrâr tekrâr okudum Zihnimce hepsini mevzûn ve pek a'lâ buldum lâkin ma'nâ hiç hâtırıma gelmedi. Ortalık ağarır ağarmaz sevinerek lalanın odasına koştum ve henüz yatağından kalkmış âbdest alırken yakaladım ve muzafferâne

⁸⁰ "ma'nâlarını" ME'de "ma'nâsını"

⁸¹ "deryâ gibi" ME'de yok.

⁸² "hocan" ME'de yok.

⁸³ "...şi'riyyesi var mı" ME'de "...şi'riyyeye mâlik mi"

⁸⁴ "varmış da" ME'de "varmıştır"

⁸⁵ "haydi çalış" ME'de "haydi bu gece çalış"

⁸⁶ "vezn-i arûz" ME'de "vezn ü arûz"

kâğıdı gösterdim⁸⁷. Lala bir kere gözden geçirdi kâğıdı elime⁸⁸ verdi ve tebessüm ederek (Bu da fenâ değil ama şiirde vezin her satırın harekât ve sükûnu biri birine muvâfık olmak demektir bunun ise kimi fâ'ilâtün kimi müstef'ilün olduğundan başka hiçbirinden bir ma'nâ çıkmıyor kelimeler biri birlerine dargın öküz gibi bakıyorlar halbuki şiirde vezin ile berâber ma'nâ da şarttır sen yine bunu sakla fakat bu gece dediğim yolda söylemeğe çalış yarın görelim) dedi. O zaman ben de şiirimi⁸⁹ okudum lalanın dediği kusûrların hepsini gördüm. Artık ders kimin kaydında şâ'ir olmak bence cihâna mâlik olmaktan kıymetli olduğundan o gün akşama kadar mektebde şiir düşündüm. Câmî avlusunda ceviz oynarken yine şiir tasavvur ettim. Nihâyet o gece de sabahlara kadar uğraşarak bir şey karaladım ertesi günü lalaya gösterdim. Lala kâğıda göz gezdirirken benim yüreğim oynardı acabâ ne diyecek deyü⁹⁰ gözlerinin içine bakardım. Bilmem beni teşvîk için miydi yoksa sahîhen vezni ma'nâsı var mıydı yahud lalaya mı öyle göründü her nasılsa bu def'a lala beni kucakladı (Aferin artık şâ'ir olacağında şüphem kalmadı. Baban değil kim men' ederse etsin artık korkmam) dedi ve bu sözler benim derûnumdaki âteş-i hevesi gûyâ yelpâzelediler. Birkaç gün (16) gündeliğimden tasarruf edip gizlice sahaflara gittik bir Âşık Ömer mecmû'ası aldık. Geceleri anın mütâla'asıyla meşgûl oldum⁹¹. Pek az müddette lalanın okuduğu ve yaptığı şiirlerin nâmevezûn olanlarını temyîz etmeğe⁹² başladım fakat ma'nâ cihetine çokluk aklım ermezdi. Tâ ki merhûm Fatîn Efendi ile görüştüm ben kendimi olmuş bitmiş bir şâ'ir-i mâhir ve Âşık Ömer hazretlerini cihâna misl ü nazîri gelmemiş bir üstâd-ı mütebahhir sanıp dururken Efendi merhûmun ihtârâtı bu kusûrumun ikmâlîne sebep oldu. İmdi eğer mevzûn söyleyene şâ'ir itlâkı sahîh olursa⁹³ bu vesîle ile bizim lalanın sâye-i feyz ü himmetinde ben de şâ'ir oldum.

İşte eğer Çerkez köle bizde kalıp da ben anınla dâ'imâ düşüp kalkmış olaydım⁹⁴ başı açık bir hırsız olmazsam da mutlakâ şimdiki afîf-manzar mürtekiplerden biri bulunurdum. Eğer lalanın iyiliği gâlip olmayıp da yalnız paraya irtikâb ile beni hevâ ve hevesime terk edeydi ben şâ'ir olamadıktan başka⁹⁵ baldırı çıplak bir tulumbacı olurum. Âh eğer İstanbul'daki lalaların hepsi bizim İsmail Ağaya benzeseler yine çocuklara ne mutlu! Eğer insân-ı

⁸⁷ "gösterdim" ME'de "eline tutuşturdum"

⁸⁸ "elime" ME'de "yine bana"

⁸⁹ "şiirimi" ME'de "şiirimi tekrâr"

⁹⁰ deyü" ME'de "diye"

⁹¹ "oldum" ME'de "olurdum"

⁹² ME'de bu kelimeden sonra şu ibare bulunmaktadır: "ve hattâ okuduğum Âşık Ömer ve Gevherî eş'ârından beğendiğim beyitlere nazîreler bile söylemeğe"

⁹³ "olursa" ME'de "ise"

⁹⁴ "olaydım" ME'de "olsaydım"

⁹⁵ "başka" ME'de "sonra"

kâmil olamazsa⁹⁶ da bâri şâ'ir olurlar. Lâkin bir takımı para husûsunda tamâmıyla İsmail Ağaya benzerler fakat ta'lîm-i âdâbda anın gibi⁹⁷ behreleri ve himmetleri yoktur. Bir takımı da bizim ma'hûd Çerkez kölesinin yaşlılarıdır. Allâh çocukların yardımcısı olsun!⁹⁸ El-yevm kendimde ne kadar kötü huylar görürüm ki ben dahi anlardan rahatsız ve bîzârım ve dikkat ederim ki bunların her biri hâl-i sabâvetimde gördüğüm terbiyeden kalmış bir eserdir. Lâkin hayfâ⁹⁹ ki kırk yaşını geçtim. Otuz beş kırk yıldır bu huylarla me'lûf olduğumdan şimdi def' ü izâleleri elimden gelmiyor. Vâkı'â bir takımını cebr-i nefis edip zâhire çıkarmamağa muktedir oluyorum lâkin bu cebr-i nefis esnâsında kendimde bir ıztırâb eseri hissetmemeğe kadir olamıyorum. Âh ne olurdu vaktiyle bir hüsn-i terbiye görmüş ve kendimi ve¹⁰⁰ ahvâl-i âlemi zamânıyla bilmiş olaydım! Âh ne olurdu (Russo) gibi bir lala elinde büyüyedim!

(17) (Russo) Avrupa'nın asr-ı sâbıkta¹⁰¹ şöhret-şi'âr olan hükemâsındandır ismi (Jan Jak)tır 1712 sene-i milâdiyyesinde İsviçre Cumhûriyeti¹⁰² dâhilinde vâki' (Ceneve) şehrinde Protestan bir sâ'atçinin sulbünden dünyâya geldi. Otuz yedi yaşına kadar uşaklık¹⁰³ ve hocalıkla ömrü geçip kendinde tahrîr ü te'lîfe kabiliyyet olduğundan haberdâr olmadı. 1749 senesinde Fransa'da vâki (Dijon) şehri encümen-i ma'ârifinin (Ulûm u sanâyi'in terakkîsi ahlâk-ı beşeriyenin ıslâhına mı yoksa ifsâdına mı mu'âvenet¹⁰⁴ etti) diyerek hünermendân-ı asrdan cevâb talebiyle i'lân ettiği mes'ele üzerine (Russo) birinci def'a olarak bir makâle-i belîğе kaleme aldı. Bunda dermiyân ettiği¹⁰⁵ mebâhisin kararında her ne kadar ma'ârif ü sanâyi'in ifsâd-ı ahlâk etmesine hükmetti ise de makalenin sûret-i tertîb ü tahrîrinde gösterdiği belâgat ü ma'lûmât hasebiyle sâ'irlerin yazdıkları makalelere müreccah tutulup ta'yîn olunan mükâfât ana verildi. Üç dört sene sonra yine encümen-i mezkûr (Beyne'l-beşer adem-i müsâvâtın sebeb-i aslîsi nedir) unvânında bir mes'ele daha i'lân etmekle (Russo) ana dâ'ir de pek güzel bir

⁹⁶ "olmazsa" ME'de "olmazlarsa"

⁹⁷ "anın gibi" ME'de yok.

⁹⁸ Bu cümleden sonra ME'de şu cümle yer almaktadır: "*Zîrâ ilk bağdan üzüm çalan her çocuk müsâ'ade-i baht ile hidmet-i mülûkâneye nâ'il olamaz; ve (Emil) kitâbını tercüme edip nısfında vukû'a gelen hatî'âtı benî nev'ine misâl-i ibret olmak için meydâna koyamaz.*"

⁹⁹ "hayfâ" ME'de "hayf"

¹⁰⁰ "kendimi ve" ME'de yok.

¹⁰¹ "sâbıkta" ME'de "sâbıkında"

¹⁰² "Cumhûriyeti" ME'de "hükûmeti"

¹⁰³ "uşaklık" ME'de "lalalık"

¹⁰⁴ "mu'âvenet" ME'de "hidmet"

¹⁰⁵ "ettiği" ME'de "eylediği"

makale yazdı. Fakat içinde ol vakitler Fransa'da câri olan hükûmet-i keyfiyye aleyhine bir hayli¹⁰⁶ sözler söylediğinden mükâfâtan mahrûm edildi.

1759 senesinde (Vesîka-ı Medeniyye) unvânıyla bir kitâb-ı belâgat-nisâb neşredip¹⁰⁷ *anda hakk-ı hükûmet-i ahâlinin olduğunu ve cem'iyet-i medeniyyeyi bir ka'ide-i tabî'iyye üzre teşkîli tasavvur ve beyne'n-nâs müsâvât-ı mutlakayı i'lân eylemekle 1789 senesinde Fransa'da zuhûra gelen ihtilâl-i azîmdeki heyecân-ı efkârın mukaddimesini vaz' eyledi*¹⁰⁸. Andan iki üç sene sonra terbiye-i etfâl hakkında işbu (Emil) kitâbını yazıp neşretti. Bu eserler ol zamana kadar mesbûkü'l-emsâl¹⁰⁹ olmamağla Avrupa'nın her yerinde mazhar-ı kabûl-i erbâb-ı ma'ârif oldular. Ve (Jan Jak Russo)nun şöhreti hem-asrı¹¹⁰ olan (Volter)e rekâbet eyledi. Ancak (Emil) (18) kitâbında ekânim-i sülûseyi redd ile vahdâniyyet-i ilâhiyye'yi isbât eylediğinden papaz gürûhu hücum edip aforoz ettiler ve hapsine irâde çıkardılar Maskat-ı re'si olan (Ceneve) de dahi bu kitâbı cellâd eliyle alenen ihrâk eylediler ki şimdi o mevki'de tucdan masnû' resm-i mücessemi mevzû'-ı mevki'-i ihtirâmdır. Artık (Russo) Fransa'da duramayıp savuşmağa mecbûr oldu. Bir müddet (Nöşatel) prensliği idâresinde ikâmet eyledi ve orada iken her ne efkâra mebnî ise İstanbul Ermenilerinin ol târihlerde iktisâ ettikleri kalpak uzun entari şalvar mest papuç ile gezerdi. Nihâyet orada da rahat vermediler 1766 senesinde (İngiltere)ye geçti. Orada İngilizlerin ahlâk-ı bâridelerine tahammül edemeyip birkaç ay mürûrunda tekrâr Fransa'ya avdet ve bir zamanlar (Liyon) ve (Granvil) şehirlerinde vesâ'ir memleketlerde dolaştıktan sonra 1770 sâlı hilâlinde tekrâr (Paris) şehrine gelip ihtiyâr-ı ikâmet eyledi. 1778 senesi haziranının üçüncü günü füceten vefât edip na'sı (Panteon) denilen makbere-i mahsûsaya vaz' olundu.

(Russo) mü'ellefâtında dâ'imâ tabî'at tarafını iltizâm ile terakkiyyât-ı medeniyyenin ve zamanındaki feylesofların hilâfında bulunmağla erbâb-ı hükûmet papazlar feylesoflar ana adâvet ederlerdi. Müddet-i ömründe kimseye tenezzül ve tabasbus¹¹¹ etmeyip fakrı ile iftihâr eder ve musâhebetine hâhişker olan küberâ-yı asra mülûka âhad-ı nâs gibi mu'âmele edip hediye ve ihsânlarını hakâretle¹¹² reddeylerdi. Âhir-i ömründe mûsikî notalarının her birini onar paraya yazıp anınla geçinirdi. Tasnîfâtını te'lîf ederken bi'z-zât yazamayıp kendisi yatur ve zevcesinin vâlidesi yatağın yanına oturup beriki yataktan söyler öteki de muttasıl yazardı. Sonradan kendisi tashîh ederdi. Bu

¹⁰⁶ "hayli" ME'de "hayli dik"

¹⁰⁷ "neşredip" ME'de "neşreyledi"

¹⁰⁸ "...anda" ile başlayıp "vaz' eyledi" ile biten kısım ME'de yok.

¹⁰⁹ Mesbûkü'l-emsâl" ME'de "sâbikü'l-emsâl"

¹¹⁰ "hem-asrı" ME'de "mu'âsırı"

¹¹¹ "tenezzül ve tabasbus" ME'de "tabasbus ve tenezzül"

¹¹² Bu kelime ME'de yok.

sebebdendir ki (Russo)nun ekser mü'ellefâtında tekrâr¹¹³-ı me'âl ü efkâr görünür. (Tezer) nâmında bir avretle izdivâc edip müte'addid evlâdı oldu. Lâkin zevcesinin (19) vâlidesi gâyet bed-ahlâk bir acûz olmağla çocukları anın sût-i terbiyesinden siyânet ve kendisi kemâl-i fakrı cihetiyle i'âşelerine muktedir olamadığından Etfâl-i Mültekte terbiyehânesine verip bir daha nâm u nişânlarından haberdâr olmadı. Ve bundan nâşi sonraları pek nâdim olup canı ziyâde yanmağla (Emil) kitâbını yazdı hattâ buna mebnî kitâbın evâ'ilinde bir çocuğu¹¹⁴ mutlaka el ellerine vermeyip pederi terbiye etmek lâzımdır deyü isrâr eder. Eğer denilirse ki (Russo) hakîm bir kimsedir tasavvur ve hayâlât üzerine mesel tarzında böyle bir kitâb yazmış ise de anda gösterdiği kavâ'id-i terbiye hayâlât kabîlinden olmağla fi'len icrâsı mümkün olamaz. Ben derim ki bu söz (Russo)nun kitâbı güzelce mütâla'a olunduktan sonra söylenir. Ve söyleyen de bahs ve muhâkemeye kadir ve lâyıf bir ma'kûl kimse olursa şâyân-ı bahs u tedkîktir. Lâkin böyle bir mecnûnâne i'tirâzın öyle bir adamdan zuhûruna¹¹⁵ akıl ka'il olmaz.

(Russo) müddet-i hayâtında fakr u mezellet ve halktan uzlet ü vahşet üzre yaşamış memlekette memlekete koğulmuş ahlâk seyyi'esi cihetiyle menfûr-ı âlem olmuş hattâ çocuklarını kendisi terbiye edemeyip de piçhâneye¹¹⁶ vermiş bir kimsedir anın kitâbına sözüne ne i'tibâr diyenler belki bulunur. Buna cevâb vermiyorum¹¹⁷ ki evvelâ (Russo)nun (Konfisyon) nâmındaki i'tirâfnâmeyi¹¹⁸ okumalı sonra da mekâtibâtını tedkîk ile gözden geçirmeli o zaman fakr u mezelleti ve halktan uzlet ü vahşeti neden imiş ve memlekette memlekete koğulması ve çocuklarını piçhâneye¹¹⁹ vermesi ne türlü esbâba mebnî imiş anlaşılır ve inâd etmek istenilmezse insâf edilir. Sâniyen ahlâk seyyi'esi cihetiyle menfûr-ı âlem olmak (Russo)ya mahsûs bir imtiyâz değildir. Dünyâya ne kadar hakîm ya'nî senin benim gibi avâm-ı nâs derecesinden ileri düşünür ve bilir ve anlar adamlar gelmiş ise hep bu ahlâk sebebiyle menfûr-ı âlem olmuşlardır. (Sokrat) (Eflatun) (20) (Sison) (İbni Sînâ) (İbni Rüşd)¹²⁰ ve daha anlar gibi isimlerini zîver-i sahâyif-i kıyâm ve âsâr-ı akliyyeleriyle kıyâmete dek nev'-i beşere tahmîl-i minnet ü in'âm eden fuzalâdan hangisi huzûr ve râhatla ömür geçirdi? Ve hangisinin eyyâm-ı

¹¹³ "mü'ellefâtında tekrâr" ME'de "âsârında tekerrür"

¹¹⁴ "bir çocuğu" ME'de yok.

¹¹⁵ "zuhûruna" ME'de "sudûruna"

¹¹⁶ "piçhâneye" ME'de "Etfâl-ı Mültekte terbiyehânesine"

¹¹⁷ "vermiyorum" ME'de "verilir"

¹¹⁸ "i'tirâfnâmeyi" ME'de "i'tirâfnâmesini"

¹¹⁹ "piçhâneye" ME'de "Etfâl-ı Mültekte terbiyehânesine"

¹²⁰ TDK'de olmayan "İmam Gazâlî" ME'de var.

hayâtında kadr u kıymetine göre mu'âmele olundu? Ya bunun sebebi nedir? Sebebi âşikârdır ki avâma benzemeyişleridir.

Meşhûr fıkralardandır ki pâdişâhân-ı seleften birinin ilm-i nücûmda mâhîr bir vezîri var imiş. Bir gün erkâm-ı nücûm ile tettebbu' esnâsında istihrâc eder ki filan gün bir yağmur yağacak ve anın suyundan her kim içerse deli olacak. Keyfiyyeti pâdişâha mahremâne haber verir ikisi de o sudan içmemek üzere ahd ederler. Vaktâki o gün gelir fi'l-hakîka yağmur yağar ve anın suyundan her kim içerse çıldırır. Ancak halkın hepsi çıldırıp bin türlü delilikler etmeğe başlamağla bunların arasında pâdişâh ile vezîr mütehayyir ve bîgâne kalırlar. Halk görürler ki bunlar kendileri gibi delilik etmiyor onların sükûnetlerini cinnetlerine hamlederler. Ve pâdişâh ile vezîr çıldırmışlar deyü güft-gü etmeğe başlarlar. Âkıbet bunlar görürler ki halk ile berâber geçinmenin çâresi anlara benzemekten başka sûretle mümkün olmayacak anlar da sudan içip ötekilere dönerler ve halkın nazarında delilikten kurtulurlar.

İşte avâm-ı nâstan mümtâz olanların ekseri anların içtikleri âb-ı cünûnu içmemekte ısrâr ettiklerinden bed-ahlâk imtizâcsız deli unvânlarına mazhar ve menfûr-ı beşer olurlar.¹²¹ Lâkin efkâr-ı umûmiyye her asra mahsûs olan bir terbiye üzre müteşekkîl ve mütebeddîl ve târîh-i a'sâr ve ezmân hakk u sevâbı velev bir müddet sonra olsun derk ü iz'ân ile izhâr-ı hakka ka'il ve kabil olmağla bunlar her ne kadar kendi asırlarında renc ü meşakkat görürler ise de a'sâr-ı âhîrede o kadar şeref ve i'tibâr ve zikr-i hayr ve iştihâr kazanırlar ve asırlarında kendilerine (21) cevâb edenleri ahlâkın mahkeme-i insâfına çekip ahz-ı intikâm ederler. Hikmet bir gencine-i girân-bahâdır ki ana mâlik olan merd-i bahtyârın müddet-i ömründe görebileceği hüsn-i mükâfât gâyet az gelip a'sâr-ı müstakbelenin teşekkürât-ı nâ-ma'dûdesiyle¹²² takdîr-i kıymet olunur. Ve bu sa'âdete mazhar olanlar artık zehârif-i deniyye-i dünyâyâ bi't-tabî' meyl ve tekâpû ve bu zehârifî cühelâ-yı avâma tevzî' eden hıdmetkâr makûlelerine ser-fürû etmemekle mahsûd ve menfûr olurlar. Lâkin bu misillülere ta'arruz etmek¹²³ dahi bir seyyi'edir¹²⁴ ki düşmen-i hikmet olan kimseler müddet-i ömürlerinde çekecekleri ukûbet ve nedâmet az gelip mahşere dek tevârih-i âlemde ve elsine-i ümemde mazhar-ı la'net ü nefrîn olmağla mücâzât olunurlar. Hey ne pâdişâhlar ne vezîrlere¹²⁵ gelmişlerdir ki erbâb-ı fazl u kemâlin kıymetlerine göre mu'âmele ederek istifâde edeceklerine iftirâ ve hased ve adâvet belâsiyla anların iz'âc ve itlâfına cür'et eylemişlerdir!

¹²¹ TDK'de s.20'de yer alan ve "Meşhûr fıkralardandır ki..." ile başlayan ve "... menfûr-ı beşer olurlar" ile biten ve metnimizde italik yazılan 11 satırlık kısım ME'de yok.

¹²² "nâ-ma'dûdesiyle" ME'de "nâ-ma'dûduyla".

¹²³ "etmek" ME'de "etmekte"

¹²⁴ "seyyi'edir" ME'de "seyyi'e vardır"

¹²⁵ "Hey ne pâdişâhlar ne vezîrlere" ME'de "Ezmân-ı sâlifede ne kadar küberâ"

Halbuki fuzalânın âsârı el-yevm meydânda ve nev'-i beşer anlardan her bâr müstefid olmakta olduğundan nâm-ı muhteremleri hayr ile yâd olunurlar. Bi'l-akıs anlara kötülük edenlerin hükûmet ve¹²⁶ azametleri aslâ kendilerine fâ'ide etmeyip nâm u şânları nesyen mensiyyen unutulmuştur. Büsbütün unutulsa yine fenâ değil lâkin ettikleri kötülükler târîhlerde görüldükçe her asırda her zamanda her millette la'netle yâd olunurlar. (Russo) dahi fi'l-hakîka kendi asrında küberâ ve aslzâdegândan bir takımının ve husûsiyle papazların menfûru idi. Görmediği hakâret ve çekmediği eziyyet ve safâlet kalmadı. Lâkin vefâtından on sene sonra *Fransa İhtilâli zuhûra gelip ana düşmenlik edenlerin ism ü cismleri mahv u nâbûd oldular fakat (Russo)nun*¹²⁷ resm-i mücessemeleri yapıp halk perestîş edercesine i'zâz ve ihtirâm ettiler. El-yevm Avrupa'nın büyük şehirlerinde ve dârü'l-fünûnlarında ve tiyatrolarında anın resim ve sûretleri nihâde-i mevki'-i ta'zîmdir. Fazla olarak (Russo) hakîm-i muvahhidir. Bir takım ağız tablakârlarının belledikleri gibi dinsiz yahud dehrî değildir. Nitekim bu¹²⁸ te'lifinin dördüncü (22) kitâbında (Savova)lı bir papaz ağzından naklen yazdığı ikrâr-ı din bahsi mütâla'a olundukta anlaşılır. Hem bir de dinsiz ya dehrî olmuş bizim nemize lâzım biz anın sözlerine bakalım ve adl ü insâf ile mîzân-ı tahkîke çekelim işimize gelenleri alıp istifâde edelim beğenmediklerimizi atalım.¹²⁹

*İşte ben şu mütâla'aya mebnî bu kitâbı Fransızcadan tercümeyle âcizâne bezl-i maktûr eyledim. Lâkin bu tercüme bir tarz-ı mahsûs üzere olduğundan ol bâbda birkaç söz irâdıyla hatm-ı kelâm edeceğim. Evvelâ*¹³⁰ bizde usûl-ı kitâbet denilen tarz-ı ma'hûd icâbınca asıl lisânımızın bir çok esmâ ve ef'âli ve sıfât vesâ'ir edevâtı kullanılmayıp onların yerlerine Arabî ve Fârisî konulmak¹³¹ ve sûret-i ifâdece dahi ne türlü şey yazılırsa yazılsın mutlakâ şu müte'âref olan şive dâ'iresinden hârice çıkılmamak bir nev'-i zerâfet ve âdet olduğundan her biri bir bahr-i azim olan üç lisândan mürekkeb olduğu hâlde Lisân-ı Osmânî¹³² öyle darlaştırılmıştır ki şive-i ma'rûfa sığmayan her türlü ma'ânî bi'z-zarûre terk ve fedâ olunmak ve artık ma'ânî-i cedîde ihtirâ'ından vazgeçip¹³³ kudemânın mallarını gâretle geçinmek lâzım gelmiştir. Ben bu tercümede o zerâfet ve âdete ri'âyet etmedim. Sâniyen esnâ-yı tercümede

¹²⁶ "hükûmet ve" ME'de yok.

¹²⁷ "Fransa İhtilâli...(Russo)nun" kısmı ME'de yok.

¹²⁸ "Nitekim bu" ME'de yok.

¹²⁹ Metnin bundan sonraki yaklaşık iki sayfalık kısmı ME'de bulunmamaktadır. Bu bölüm, NEO'da "Tarz-ı Tahrîrimize Dâir Mülâhaza" (s.295-297) başlığı altında yayımlanmıştır.

¹³⁰ "İşte ben... kelâm edeceğim Evvelâ" NEO'da yok.

¹³¹ "konulmak" NEO'da "kullanılmak"

¹³² "Lisân-ı Osmânî" NEO'da "Türkçemiz"

¹³³ "vazgeçip" NEO'da "vazgeçerek"

mümkün olduğu ya'nî lisânımızın şîvesi tahammül ettiği kadar asıl nüshanın şîve-i ibârâtını ve medlûl ve mefhûmunu sâdikâne nakle ihtimâm ettim. Lâkin ba'zı ibârât-ı müteselsile var¹³⁴ ki hüküm-i şîve-i lisân olarak Fransızca pek güzel olduğu hâlde eğer aynıyla ya'nî her kelimesine mukâbil lisânımızda bir kelime bulmak vechile tercüme edilse bize pek çirkin ve vahşî görüneceğinden mâ'adâ ma'nâyı ı'sâb ve iğlâk edeceğinden böyle ibâreleri îcâbına göre iki ve üç ibâreye taksîm ve münâsebet-i mahalliyeye göre ba'zı edevât-ı rabtiyye ilâvesiyle yine ma'nâ-yı aslînin bozulmaksızın nakline çalıştım.

Sâlisen (Russo) Fransa füsehâsının ser-firâzlarından¹³⁵ olup¹³⁶ ibârâtı gâyet selîs olduğu hâlde ifâdesi (23) îcâza ve az kelime ile çok ma'nâ beyânına mâ'il olmağla bunlardan pek mübhem olanları tavzîhte kusûr etmedim. Ve bir takımı ki mübhem sûretinde ise de az tefekkürle istinbât olunabilir anları halleri üzre bıraktım.

Râbî'an ibâreleri imkân müsâ'id olduğu kadar Türkçe kelimât ile terkîbe ve sûret-i imlâları vücûh-ı müte'ârife üzre zabt ve tahrîre sa'y ettim ve bu tarîki tercüme için gâyet eshel¹³⁷ buldum. Görülecektir lisânı bir derece daha tevsî' eyledim husûsen Lisân-ı Osmânîde¹³⁸ âdâb ve hikemiyâyta dâ'ir elfâz ve ta'bîrât yoktur ve elsine-i muntazamadan bu misillü fûnûna dâ'ir bir kitâbın tercümesi mümkün değildir zu'munda olanlara bununla bir numûne gösterdim. *Hâmisen ibârâtın aynıyle tercümesi lede't-tatbîk suhûletle bulunmak ve ifâde ve ma'nâda vuzû' ve kuvvet olmak için aslında olduğu gibi ibâre tamâmında (.) ve terkîb-i istifhâmî akîbinde (?) ve ta'accüb ibârelerinde (!) işâretlerini koydum.*¹³⁹

İmdi bu tercümeyle ihâle-i nazar ve rağbet edenlerden ricâ ederim ki esnâ-yı ibârede muğlak gibi gördükleri terkîblerin her kelimesine ve revâbıtına gereği gibi sarf-ı zihn ve dikkat etmek zahmetini ihtiyâr etmezden evvel mütercimim kusûruna hükmetmesinler. Ve çünkü mütercim sefir-i me'mûr gibi bi't-tabî' ma'zûr olacağından efkâr ve medlûlca bir sehv ü hatâyâ vâkıf olurlar ise mü'ellife suç bulsunlar.

Bilirim ki fesâhat merâklısı olanlar böyle bir yeni şîvede kitâbet gördüklerinde ta'accüb edecekler ve insâfı olmayanlar ta'rîzden hâlî olmayacaklardır. Bir takım da hoca hakkı almamış aklâm beyleri ibârelerden me'âl çıkaramayıp bu ne saçma şey diyecekler ve kitâbı bir köşeye atıp okumağa rağbet etmeyeceklerdir. Lâkin bu kitâb ne evvelikler ne de ikinciler

¹³⁴ "var" NEO'da "vardır"

¹³⁵ "ser-firâzlarından" NEO'da "ser-efrâzlarından"

¹³⁶ "olup" NEO'da "olarak"

¹³⁷ "eshel" NEO'da "sehl"

¹³⁸ "Lisân-ı Osmânîde" NEO'da "lisanımızda"

¹³⁹ "Hâmisen.... işâretlerini koydum" cümlesi NEO'da yok.

için yapılmış olmadığından¹⁴⁰ ikisi de benim kaydımda değildir. Ben yalnız söz söylemiyorum haşviyyâtla evrâk doldurmuyorum ma'nâ tefhîm ediyorum. (24) Yalnız elbise-i zâhiriyye göstermekle kani' olmuyorum maksûd bi'z-zâtî her türlü tezyînât ve tecemmülâtta ânî olarak olduğu gibi göstermek istiyorum. Hüner satmak dâ'iyesinde değilim ki celb-i tahsîn arzûsunda bulunayım. Ben insânım ve insâniyyet meftûnuyum bu emeği insân olan ebnâ-yı cinsime hıdmet için sarf ettim. İmdi insânlardan bir ehl-i insâf nâmımı bir kerre rahmetle yâd ederse bin kerre âferîn demekten bence müreccahtır. Ve dîn ü milletime bu kadarcık bir yâdigâr bırakmağa muvaffak olduğumdan dolayı nefsimde duyduğum lezzet bana her türlü tahsîn ü mükâfâttan elezz ü ahlâdır.

---

¹⁴⁰ “olmadığından” NEO’da “olduğundan”